

VELENJSKI GRAD

*Kot * na mrtvi straži se vzdiguje velenjski grad nad naseljem, čigar ime je v zadnjem času postalo simbol sodobnega industrijskega mesta, novega življenjskega utripa. Kot samotni čuvár starodavnega izročila, ki je globoko v svojo notranjost zaklenil vednost o snovanju in nehanju preteklih dob, se je ogrnil v molk in le sončni žarki, ki se v poletnih dneh poigravajo po njegovih belih stenah, mu tu in tam izvabijo smehljaj. Kot da bi tudi prevzetni donebniki, ki so se ob njegovem vznožju pognali kvišku, ne bili zanj nič nenavadnega. Kraljuje nad njimi, očak, eden redkih, ki mu čas ni mogel do živega...*

Pred kratkim je preteklo sto let, od kar ga je štajerski topograf Janisch v svojem leksikonu Štajerske takole opisal:

»Grad leži na 210 čevljev (66,4 m) visokem, pogozdenem griču, s katerega je čudovit razgled. Pogled se nam odpira sicer le v prekrasno Šaleško dolino, toda tu nas pritegne mikavna kopica gradov in cerkva ob vznožju gora z mogočnim ozadjem veličastnih govorij... Grad sam, ki ga obdaja močno z bršljanom poraslo obzidje, tvori nepravilen pravokotnik. Je masivna, starodavna, na skalo postavljena stavba, s klastro debelimi zidovi, dve nadstropji visoka. Čeprav je že hudo star, je še dobro ohranjen. V obzidju so trije okroglo stavljeni stražni ali obrambni stolpi, opremljeni z majhnimi, komaj 1 – 2 kvadratna čevlja velikimi okeneci, ki so rabila za obrambo. Zahodno od gradu ob obzidju je grajska kapela s (prazno) grobnico in letnico 1660. To

* Preverjen in dopolnjen ponatis Vodnika št. 46 iz zbirke Naravni in kulturni spomeniki Slovenije iz leta 1974.

kapelo so pač pozidali dosti pozneje od gradu. Zahodno od gradu naj bi v prejšnjih časih baje držal podzemni hodnik proti gradu. Grad ima 24 sob, viteško dvorano, malo in veliko jedilnico ter knjižnico. V spodnjih prostorih gradu so samo kleti z železnimi vrati. V kletnih prostorih pod viteško dvorano je najti tudi gladovalni jašek, ki je precej globok in v katerem je svojčas pač tičal prenekateri obsojenec. Dovožna vrata, stavljena v obzidje, držijo na prvo dvorišče in na prostor okoli gradu. Do vhodnih vrat v prvem nadstropju gradu držijo na zahodni strani narejene stopnice. Da bi velikih železnih vhodnih vrat ne bilo treba zmeraj odpirati, imajo na sredi 1 m visoko odprtino, skozi katero lahko ljudje vstopajo in izstopajo. Grad je znotraj imenitno opremljen. Tu je veliko umetelnega, starodavnega in dragocenega pohištva iz 14. in 15. stoletja. V dveh sobah je videti tudi starinske peči. V viteški dvorani visi na stenah vse polno starega orožja, mečev, opreme in oklepov iz omenjenega časovnega razdobja. Na južni strani, zunaj gradu je 55 m globok vodnjak, iz katerega je mogoče s pomočjo železnega vztrajnika črpati vodo. Obstaja tudi 26,5 m globoka cisterna. Še pred nekaj leti se je prišlo v grad prek vzdignega mostu, ki so ga sedaj zamenjale stopnice. Za vrtom na južni strani gradu se razprostirajo lepi parki, vzhodno od njih pa je v gozdu skrita ledenica s stožčasto streho.«

*Pogled na grad
z južne strani*

Od tu opisane opreme se ni ohranilo nič, ostal pa je grad s svojimi arhitekturnimi prvinami. Ta nam kaže sicer presenetljivo starosvetno podobo, ki se pa pri natančnejšem ogledu izkaže za rezultat dolgoletne organske rasti. Grad, ki so ga stoletja dograjevali, so naposled v 16. stoletju tako temeljito predelali, da je dobil značilen videz renesančne palače: strnjena stavbna gmota z nepravilnim tlorisom, ki se kar najbolj prilega zemljišču, udobno urejeni stanovanjski del, ločene obrambne sestavine – vse obrambne funkcije so prenešene na srednjeveško grajsko obzidje, s katerim so povezani obrambni stolpi, bastije, jarki itn.

IZ GRAJSKE ZGODOVINE

Kdaj je velenjski grad nastal, ne moremo natančno ugotoviti. Prvič se omenja leta 1275, že prej pa v listinah zademo na enako imenovano naselbino, čeprav je ta bržkone mlajša. O tem priča njena lega ob vznožju grajskega hriba, katerega tesno oklepa, kot bi se hotela stisniti v varno zavetje. Leta 1264 nastopajo kot priče v neki listini gornjegrajskega samostana Gebhard, Reyncher in Herman iz Velenja. Kmalu nato srečamo Gundacherja iz Velenja, ki nastopa kot priča v zajemni listini Otta Kunšperskega iz leta 1270, listina iz leta 1277 pa govori tudi o nekem Gundackerju Stopniškem, ki da ima svojo posest v Pesju pri Velenju. Gundacker je bil v Velenju samo gradnik, lastniki gradu pa so bili ptujski gospodje oziroma njihova veja, gospodje kunšperski.

Kunšperski gospodje nastopajo kot lastniki gradu tudi leta 1296, ko se omenja Friderik Kunšperski. Na binkoštno nedeljo leta 1323 sta Friderik Kunšperski in njegova žena Neža zastavila Hardegnu Ptujskemu trdnjavi Velenje in Stopnik za 200 mark srebra, vendar sta nekaj posesti tu še ohranila. Kunšperski izposojenega denarja očitno niso mogli vrniti in zastavljeni velenjski grad je ostal v rokah ptuj-

skih gospodov. Leta 1362 si ga je Friderik Ptujski kot očetovo dediščino izposloval od vojvode Rudolfa v fevd, po Rudolfovi smrti pa je spet v kunšperski lasti.

Pozneje je prišla dediščina kot dota Ane Ptujске v roke Hansa Lichtensteinskega. Ta je v sporu s Celjani grad izgubil, vendar so mu ga morali Celjski leta 1393 po razsodbi vojvode Albrehta spet vrniti. Ohranjeno je poročilo o bojih za grad ob koncu 14. stoletja med tedanjimi lastniki Lichtensteinskimi in celjskimi najemniki, ki so grad napadli in ga tudi zavzeli.

Leta 1473 je bila utrdba v posesti Kreszenze, soproge Konrada Kreiga in njenega brata Hansa, oskrbnik gradu pa je bil Jošt Turnski. V 15. stoletju je obstajal tudi rod plemenitih Velenjskih, od katerih sta znana dva predstavnika, in sicer Jošt Velenjski (živel ok. leta 1422) in Ivan Velenjski, ki je bil leta 1414 redovni duhovnik v Gornjem gradu. Ni znano, če je imel ta rod grad kdaj tudi zares v posesti. Posebnih poročil nimamo niti iz časa turških vpadov na slovensko ozemlje. Znano je sicer, da se je nekaj turških krdel po silovitem divjanju na Koroškem leta 1473 vračalo domov od Trga prek Slovenj Gradca skozi Šaleško dolino, ne vemo pa ali so Turki pri tem naskakovali utrjene postojanke med kakršne je sodil velenjski grad.

Grad je pozneje večkrat menjal svoje lastnike. Ob koncu stoletja, med leti 1477 in 1500, je bilo Velenje skupaj z bližnjim gradom in posestvom Forhtenek v rokah rodovine Liechtenberg z Dolenjskega, že takrat pa se omenja v zvezi z Velenjem tudi Veronika Liechtenberška, soproga Balthazarja Wagna, ki je leta 1487 na vitanjskem gradu gostila Paola Santonina, tajnika in spremljevalca odposlanca oglejskega patriarha – ta je bil takrat na vizitaciji cerkva savinjskega arhidiakonata. Veroniki je omenjeno posest v listinah iz let 1479, 1480 in 1492 potrdil cesar Friderik III., vendar vsakokrat le za eno leto, kar kaže, da pravno vprašanje lastništva teh posesti takrat še ni bilo rešeno. Še leta

1528 namreč nastopa kot lastnik gradu Veronikin sorodnik Franc Liechtenberški, ki ga omenja listina izdana ob opravljeni vizitaciji velenjske grajske kapele. Franc je tedaj, pač pod vplivom novega protestantskega duha, izjavil, naj škalski župnik k njemu ne prihaja več maševat, ampak naj mašo bere kar doma. Kljub temu pa v neki poznejši listini beremo o priči, ki je protokolarno izjavila, da je bila v gradu nekdanja kapela sv. Kristusa in da je v njej župnik še za časa Franca Wagenškega iz prijaznosti bral mašo.

Poznogotski portal s sočasnimi vratnicami v pritličju severnega trakta grajskega jedra

Leta 1544 nastopi kot lastnik gradu Hans Bogenšperški, v listini imenovan Hans Wagen zu Wagensperg, začetnik štajerske veje Wagnov ter očitno Veronikin in Balthazarjev vnuk oz. sorodnik. Takrat je zapisal svoji ženi Heleni, hčeri Felicijani pl. Patschacha, za prineseno doto 2000 fl. svoj grad s pristavo in pritliklinami, torej posest, ki mu jo je leta 1537 podaril bratranec Franc Liechtenberški, zadnji potomec glavne linije tega rodu. Hans je, kot poroča njegova

nagrobna plošča, vzdana na južni ladijski steni župnijske cerkve Matere Božje v Velenju, umrl leta 1553, vso njegovo posest na Štajerskem pa je podedoval njegov edinec Balthazar Wagen. Bil je prvi Wagenski, ki je združil svoj stari družinski grb z Liechtensteinskim grbom – trije pokončni srpi na levi ter na treh gričih stoječ kronani orel z razprostrtimi perutmi na desni strani.

Iz 16. stoletja izvira listina, ki govori o sporu med lastnikom velenjskega gradu Balthazarjem Wagnom in ljubljanskim škofom Konradom zastran pravic do podružnice Marije Device v Velenju. V listini z dne 10. decembra 1574 se Wagen pritožuje deželnemu knezu zaradi škofovih obtožb, vmes pa pripominja, da so cerkveni podložniki že od nekdaj, tako kot zdaj, opravljali delo v apnenici in na gradu, ne da bi se zaradi tega kdo pritoževal, saj taka работа pridi tako njim kot njemu, če bo kdaj v nevarnih časih potrebno pribežališče. Pismo kaže na napetost med več ali manj protestantsko usmerjenim plemstvom tistega časa in duhovščino, opozarja pa tudi, da so grad takrat in tudi že poprej temeljito preurejali in prezidavali.

Leta 1598 je Hans Sigismund Wagen Wagensberški prodal grad in gosposčino Balthazarju Heritschu Turnskemu in Packensteinskemu, ta pa je 1603 grad in gosposčino v zameno odstopil Hansu Ludviku Sauerju.

Leta 1635 se je pričel v spodnji Savinjski dolini na posestvih Feliksa Schrattenbacha veliki punt, se nato razširil po gornji Savinjski dolini, od tam pa pljusnil v Šaleško dolino. Tu so uporni kmetje zavzeli, oplenili in razdejali skoraj vse gradove, med njimi tudi Turn, Šoštanj in Šalek. Grad v Velenju se je s svojimi hlapci uspešno obranil njihovega naskoka, kar ni čudno, saj je bil med vsemi gradovi v Šaleški dolini najboljše zavarovan in utrjen. Iz leta 1643 imamo poročilo o dvakratnem napadu Turkov na grad. Napadalci pri tem niso imeli uspeha, zato so opustošili le nasebino.

Leta 1797 je kupil grad Gabriel Pauer, leta 1829 pa ga je na sodni dražbi dobil Eduard Trigler, ki ga je imel v posesti 22 let. V letih 1851 – 1858 je stavba v posesti Huberta grofa d'Harnoncourt – Unverzagt, nato pride v roke Karla pl. Adamovicha, deželnega, slovensko usmerjenega poslanca liberalne stranke v Gradcu. Od njegovega istoimenskega sina in žene Gizele ga je po zemljiško knjižnih podatkih dne 8. 11. 1913 s kupno pogodbo dobila Terezija Adamovich, ki ga je dne 17. 7. 1918 prodala Karlu grofu Coroncini – Kromberg. Ta je ostal lastnik do konca zadnje vojne, po njej pa je stavba prešla v last splošnega družbenega premoženja.

GRAD NA STARIH VEDUTAH

Šaleška dolina je bila dolga stoletja odmaknjena od pomembnejših trgovskih poti in tako so tudi njeni gradovi – skupaj z velenjskim – živeli nekje v zatišju, čeprav so bili nekateri med njimi sedeži dovolj velikih gospočin in so se ob prelomnih časih – spomnimo se le turških vpadov in kmečkih puntov – polnoveljavno vpeli v kontekst zgodovinskih previranj. Ob vsem tem pa ni naključje, da srečamo po vrsti kar vse gradove Šaleške doline upodobljene v znamenitem topografskem delu G. M. Vischerja *Topografia Ducatus Stirie*, ki je izšlo leta 1681 v Gradcu in pomeni nekakšen pendant istočasnim topografskima pregledoma grajskih stavb na Kranjskem in Koroškem, ki jih je pripravil in izdal kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor. Vischer je kajpak želel, tako kot drugi njegovi profesionalni vrstniki, da bi bil pri svojem delu kar najbolj popoln, čeprav se mu to, zlasti kar zadeva manjše grajske stavbe, dvore, ni vselej posrečilo v tolikšni meri kot njegovemu kranjskemu sodobniku Valvazorju. Vendar pa je Vischer velenjski grad upodobil kar dvakrat, obakrat z njegove najbolj slikovite severne strani ter z naselbino in cerkvijo Matere Božje ob vznožju grajskega hriba. Avtor prve, okornej-

še vedute je bil nemara Vischer sam, avtor druge, mnogo kvalitetnejše pa grafik Anton Trost, ki ga poznamo tudi kot najtesnejšega in hkrati najboljšega Valvazorjevega sodelavca. Da prvo sliko pripisujemo Vischerju ni naključje, saj vemo, da se je topograf tudi pri svojih prejšnjih topografskih delih, tematsko posvečenih drugim avstrijskim deželam, uveljavljal kot avtor risarskih predlog, čeprav pri tem ni pokazal pretirane spretnosti. Njegove risbe so okorne, poenostavljajoče in niti vselej dokumentarno zanesljive. Takšna, kakršna je bila domnevno njegova risba velenjskega gradu, očitno ni bila preveč všečna naročniku, takratnemu velenjskemu grajskemu gospodu, ki je bil pač videl tudi že kaj boljšega, in tako je bržčas prišlo do odločitve, naj se dela znova loti bolj vešč mojster. In da je ta, druga slika velenjskega gradu zatrdno dosti boljša od prve, je razvidno že na prvi pogled. Seveda pa dokaza, da gre pri Trostovi upodobitvi za mlajši bakrorez, ni treba dolgo iskati. Zvonik domače cerkve v vasi, ki je imel tam še staro gotsko piramidasto kapo, se pri Trostu šopiri z novo baročno lanternasto streho.

Po Vischerju kakor da so slikarji za kakšnih stopetdeset let pozabili na velenjski grad, saj iz vsega tega obdobja ne poznamo niti ene njegove upodobitve. Tako ne srečamo Velenja v nobeni od ok. leta 1800 dalje popularnih grafičnih suit, čeprav je treba reči, da so bile te v primerjavi s starejšimi topografskimi serijami dosti bolj selektivne in so se, kolikor ni šlo obenem za izjemne naravne posebnosti, omejevale večidel le na upodabljanje grajskih stavb v sklopu večjih naselbinskih aglomeracij.

Prelom, do katerega je prišlo pri upodabljanju velenjskega gradu sredi preteklega stoletja je v veliki meri pogojeval nagel vzpon zdraviliškega turizma v Dobrni. Če je upodobitev gradu okoli leta 1830 v Stari Kaiserjevi suiti še nastala iz potrebe, da bi bila Šaleška dolina enakopravno obravnavana v okviru predstavitve pomembnejših mest, trgov, samostanov in grajskih stavb na območju Štajerske in s tem

tudi njenega slovenskega dela, je pri Novi Kaiserjevi suiti, ki je sukcesivno nastajala nekako med leti 1840 – 1850, situacija že drugačna. Tu je zdaj bližina Dobrne zlasti po letu 1828, ko je avstrijski vojvoda Janez vzpodbudil gradnjo cestne povezave med vitanjskim in mislinjskim območjem skozi tesen ob Paki mimo Hude luknje s Šaleško dolino pripomogla, da je zlasti velenjski grad, ob njem pa tudi Šoštanj, postal pogosto upodabljan motiv, saj je turistični obisk velenjske kotline s takrat običajno lagodno kočijo sodil med atraktivni program zdraviliško – izletniške dejavnosti dobrnske zdraviliške uprave. V seriji drobnih litografij s tonskim pretiskom, ki jih je takrat izdajal graški založnik Kaiser in ki je v strokovni literaturi dobila ime Nova Kaiserjeva suita, so zapovrstjo izšle kar tri različne upodobitve velenjskega gradu v litografski tehniki in z barvnim, rahlo okrastim ali rožnatim pretiskom. Eno izmed njih je pozneje morda uporabil Carl Goebel v svojem znanem propagandnem stenskem prospektu, ki je vabil k obisku Dobrne tudi z litografskimi upodobitvami mikavnih bližnjih izletniških postojank.

Po zenitu, ki ga je zdraviliški turizem dosegel sredi preteklega stoletja in ki je pripomogel tudi k popularizaciji velenjskega gradu, srečamo upodobitev grajske stavbe v sklopu široko zasnovane edicije, v Reichertovi suiti iz okoli leta 1860, ki je izšla v letih 1863/64 v znamenitem Reichertovem albumu *Einst und Jetzt* v Gradcu. Vendar pa je to že čas, ko velenjski grad kot eden redkih ohranjenih srednjeveških gradov na Slovenskem privablja druge veduiste, med njimi tudi raziskovalce starejše grajske arhitekture. Tako se je iz leta 1857 v graškem deželnem arhivu ohranila risba veduista Mayerja, znanega po vedutah Celja, Maribora, Planine pri Sevnici ipd., pri kateri gre nesporno za eno najbolj kvalitetnih dokumentarnih upodobitev velenjskega gradu, obenem pa za prvo in zaenkrat še edino upodobitev z njegove atraktivne vhodne, zahodne strani. Le nekaj let pozneje se je pogled na velenjski grad z juga ohranil v skicirki štajerskega deželnega arheologa – konzervatorja Car-

la Haasa, pozneje pa je grajska stavba pritegnila tudi znamenitega raziskovalca gradov na območju nekdanje Avstro-Ogrske in obenem utemeljitelja sodobne kastelologije Otta Pipra, ki je ne le skiciral grad pri pogledu z juga in severa, ampak nam je v zapuščini ohranil poleg grajskega tlorisa, ki ga je posnel tudi že Haas, še nekaj značilnih grajskih arhitekturnih detajlov.

Pozneje je velenjski grad s svojo slikovitostjo in obenem dominantno lego privabil še številne druge ljubitelje, poklicne slikarje in avtodidakte, da so segli po svinčniku, peresu ali čopiču in ga skušali upodobiti. Sedemstoletni očak potemtakem tudi po tej plati še daleč ni izgubil svoje nekdanje veljave.

GRAJSKI RAZVOJ

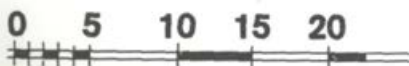
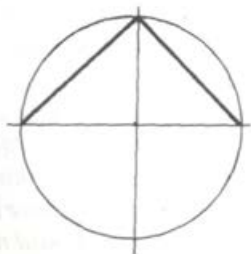
Časovno opredeljivih arhitekturnih sestavin je malo in so sorazmerno mlade, tako da si splošno sliko o stavnozgodovinskem razvoju gradu v prvih stoletjih po njegovem nastanku lahko ustvarimo predvsem po primerjavah s podobnimi grajskimi zasnovami v Sloveniji in le v manjši meri po trdnih materialnih dokazih. Zato se moramo zadovoljiti z relativnim zaporedjem stavbnih faz, obenem pa lahko domnevamo, da so v poznejšem srednjem veku mnoge nekdanje lesene stavbne sestavine odstranili in nadomestili tudi marsikaj zanimivega.

Glede na prvo omembo gradu iz leta 1275 bi pričakovali kake stavbne sestavine iz prehodnega obdobja med romanko in gotiko. Zaenkrat smo našli samo za ta čas značilno pravilno zidavo v vodoravnih legah, ki jo kaže južna stena grajskega jedra, kjer je omet odpadel. Ugibali bi, da bo podobno zidana tudi zahodna zunanja stena grajskega jedra, ki je bila večkrat popravljena in predelana, vendar so tu značilnosti prvotne zidave že povsem zabrisane.

Kot vemo, so imeli gradovi zrele romanske dobe na Slovenskem pogosto obodno zasnovo. Tak grad je obsegal obzidano dvorišče s stanovanjsko hišo – palacijem in obvezno cisterno ali vodnjakom, včasih pa je bil še dodatno utrjen z obrambnim stolpom – bergfridom. Zdi se, da je bil tako zasnovan tudi prvotni velenjski grad. Znotraj peterokrakega, zemljišču prilagojenega oboda, znotraj katerega je bil na dvorišču opremljen z vodnjakom – cisterno, se je k jugovzhodnem vogalu prislanjal palacij, v severozahodnem kotu dvorišča, poleg takratnega vhoda, pa je bil manjši obrambni stolp. To zasnovo pa so kmalu prekrile razne prezidave in dozidave. V drugi, gotski fazi grajskega razvoja so k severozahodnem stolpu na južni strani prislonili novo stavbo kvadratičnega tlorisa, ki je bila sprva še ravno stropana in je služila kot klet, že takrat pa so bržčas opasali grad tudi z zunanjim obzidjem, delno opremljenim s šalastimi polstolpi, a še brez pravih okroglih stolpičev. Dokaz za to ponujajo leta 1977 izkopani temelji obzidja ob današnjem stolpu s kapelo, ki se je na tem mestu polkrožno

Poznogotska strelna lina, vzdana kot spolija v oporni zid polstolpa v severnem obzidju

usločilo in tako oklenilo staro grajsko jedro. Potek tega prvotnega obzidja, kakor smo ga označili na priloženem tlorisu s stavbnimi fazami, pa kajpak še vedno ostaja v veliki meri hipotetičen, saj n.pr. ne vemo, kako je potekal njegov lok na vzhodni strani grajskega kompleksa.

Tej fazi, ki okvirno zaobjema celotno 14. in 15. stoletje, gre pripisati tudi okrogli jugozahodni obrambni stolp. Ta je svoj čas varoval prehod prek grajskega jarka na zahodni strani grajskega obzidja, kjer je bil teren najbolj položen in zato grad tudi najbolj izpostavljen. O izrazito utrdbenem značaju stolpa govore le še skoraj dva metra debeli zidovi, druge njegove utrdbene sestavine niso več ohranjene. Takšen način obrambne krepitve gradov v tistem času ni bil redek – v bližini se nam ponuja primerjava s podobno zasnovanima in prav tako sekundarnima okroglima obrambnima stolpoma na Žovneku in Vrbovcu.

Poseg, ki je najtemeljiteje predružačil obodno zasnovo gradu pripisujemo tretji fazi njegovega razvoja v letih 1520 do 1530, torej že času, ko so se pričeli naši še napol trdnjavsko zasnovani gradovi spreminjati v renesančne rezidence. Na velenjskem gradu znotraj starega dvoriščnega obzidja za tako temeljit poseg kajpak ni bilo več prostora. Stavbenik se je zato odločil, da obkroži vzhodni in severni obrambni zid s širokim pasom stanovanjskih prostorov. Poseg je bil tako temeljit, da je bilo treba porušiti celo del nekdanjega severnega obodnega zidovja ob prvotnem stolpu ter na tem mestu pozidati nov zid (stičišče starega in novega zidu je ob zalomu stene še lepo vidno). Ta je na severozahodnem delu zasnove omogočil ureditev novega vhoda v grajsko jedro skozi vhodno vežo, in je bila posebej zavarovana in utrjena. Tedaj so nastale tudi mogočne kleti pod vzhodnim in severnim grajskim traktom s še gotskimi dvoriščnimi okenci, ki imajo tristransko posnete robove (zaradi terenske neizravnosti so nameščena visoko nad nivojem zunanjega dvorišča), pa tudi portal v stražarnico ob vhodni veži. Oblika ščitcev, s katerima je okrašen, kaže, da ga lah-

ko postavimo v čas v katerega smo to fazo stavbnega razvoja velenjskega gradu opredelili.

Tudi portala, ki držita v kleti zahodnega krila in v katerih so se še ohranile stare, kovane železne vratnice, sta po nastanku približno sočasna. Na gotski čas spominjajo posnети robovi, loka nad podboji pa sta že polkrožno sklenjena. Hkrati s portaloma so nastala tudi podolgovata, žlebljena gotska okenca na dvoriščni strani zahodnega trakta, ki s svojimi oblikami prav tako kažejo na poznogotski čas. Vse to pomeni, da lahko nastanek današnje palacijske osnove velenjskega gradu pripišemo tretji fazi njegovega stavbnega razvoja in jo zaradi značilne mešanice poznogotskih in renesančnih elementov postavimo v prva desetletja 16. stoletja.

Po našem vrstnem redu četrta faza stavbnega razvoja obsega vse predelave, ki jih je doživel grad sredi 16. stoletja. Gradbeno snovanje na gradu je bilo zlasti sredi 16. stoletja zelo živo, saj sodi v ta čas vrsta časovno dovolj natančno opredeljivih renesančnih elementov tako v grajskem jedru kot v sestavinah obodnega obrambnega zidovja.

Povsem renesančna je predvsem mogočna rondela v jugovzhodnem delu grajskega kompleksa. Slogovno in časovno jo opredeljujejo renesančna okna v prvem nadstropju, poudarjeni kamnit paličasti venec, predvsem pa sestav fortifikacijskih členov v nadstropju, od značilno oblikovanih izlivnic za smolo do tipično renesančnih pravokotnih lin, boljše strelnic v nadstropju in kletih.

Podobne strelnice najdemo tudi drugod. Renesnančno je izoblikovana strelna lina v vzhodni steni vhodne veže, renesančna, a nekoliko mlajša pa je tudi tista v zunanji steni zahodnega trakta ob novejšem vstopu v grad.

Okna povsem enake oblike, kot so tista na rondeli, srečamo na dvoriščni strani južnega trakta. Takih oken je bilo

nekdaj več, vendar so jih pozneje zazidali ali prezidali. Tipični profil, ki ga kažejo renesančna okna, ima tudi portal v vhodnem stolpu. Ta portal je hkrati ključ za okvirno datacijo renesančnih sestavin gradu, saj je z letnico 1558, ki je vklesana na prekladi, časovno natančno določen. Tako vhodni stolp z renesančnim portalom kot enako koncipirani stolp s kapelo iz leta 1660 so potemtakem pozidali šele v renesančnem obdobju in tako okrepili prej na teh mestih zaobljeno obzidje.

Med renesančne prvine gradu štejemo tudi kamnite dvojne ali trojne konzole, ki so se ohranile na več mestih. Na rondeli nastopajo kot nosilke venčnega friza, včasih kot opore pomolov, drugod pa njihova prvotna funkcija ni več povsod do kraja spoznavna tako npr. pri konzoli ob notranjem vhodu. Dve posebno lepi trojni kamniti konzoli sta na severni strani grajskega jedra, kjer so tedaj nekaj desetletij prej pozidani severni trakt povišali za eno nadstropje. Renesančni pomol na tem traktu je še v celoti ohranjen in ga ob straneh odlikuje dvojje lepo oblikovanih renesančnih okenc, ki sta danes zazidani.

Le nekaj mlajši, a še iz 17. stoletja so verjetno baročno koncipirani arkadni hodniki, ki na zahodni, severni in vzhodni strani obtekaajo grajsko dvorišče in ki sodijo že v peto fazo grajskega razvoja. Arkade počivajo na okroglih, po sredi odebeljenih stebrih s pravokotnimi bazami, njihovi križni grebenasti oboki pa so s svojimi petami ponekod celo prekrili profile gotskih kletnih oken v zahodnem traktu.

Posegi v naslednjih obdobjih so dano podobo gradu samo dopolnjevali, ne pa spreminjali. Verjetno v 17. stoletju so h grajskemu jedru na jugovzhodni strani prizidali mali štirioglati stolpič, ki ga vidimo že na Vischerjevi upodobitvi gradu, leta 1660 pa so nekdanji stolp preuredili v kapelo, o čemer priča ohranjena letnica na njenih vratih. Baročnih je naposled tudi nekaj portalov v notranjem delu palacija. S temi posegi se je tlorisni razvoj gradu v temeljih ustavil,

saj so se poprejšnji stavbni posegi večidel omejevali le na ohranjanje obstoječega in na slogovno prilagajanje arhitekturnih sestavin vsakokratnemu okusu dobe.

V 19. in 20. stoletju je velenjski grad izgubil nekaj dragocenih prvotnih sestavin. Predvsem lahko obžalujemo, da so sredi preteklega stoletja odstranili prvotni vzdigni most ob dostopu v grad, obenem pa so historizirajoča prizadevanja tega časa dala novo zunanjo podobo mnogim arhitekturnim detajlom, zlasti oknom. Na obzidju so rekonstruirali zidno krono z nadzidki, prizidki na zunanjem dvorišču v jugovzhodnem delu kompleksa pa so dobili čela z značilnimi stopničastimi zalomi.

OGLED GRADU

Velenjski grad stoji na nizkem griču (n.v. 445 m) jugozahodno od Velenja v dolini reke Pake. Dostopen je z več strani – po dveh pešpoteh in po širši avtomobilski cesti, ki ovije grič in se približa gradu z zahodne strani. Postavljen je na živo skalo na skrajnem severovzhodnem robu zleknjenega platoja, ki se na severni, vzhodni in južni strani dokaj strmo spušča proti dolini, proti zahodu pa je odprt.

Na zahodni strani sta urejena dva dostopa v grajski kompleks, eden skozi vhodni stolp, drugi čez lesen mostovž, ki drži prek nekdanjega obrambnega jarka in nato skozi vrata v obzidju.

Velenjski grad ima dve poglavitni sestavini: Palacijsko jedro in obzidje z obrambnimi stolpi. Obzidje ima obliko nepravilnega peterokotnika ter je okrepljeno z dvema stolpoma, dvema bastijama in ima mogočno rondelo na vzhodni strani. Vhodni stolp je na južni strani in je okrogel, dvanadstopen, pokrit s stožčasto streho. V pritličju ima dve delno zazidani pravokotni strelni lini ter polkrožno sklenjen

portal z renesančno profilacijo in ravno preklado. Portal je iz peščenjaka, na njem je vklesana letnica 1558. Vratnice so stare, lesene, vendar ne prvotne.

Vhod v grajsko jedro

Skozi vhodna vrata stopimo v široko, obokano vežo, od koder pridemo na prvo dvorišče, od tod pa držijo tudi stopnice v prvo nadstropje prizidka, s katerim je stolp povezan. Dvorišče je na jugu zamejeno z obrambnim zidom, na severu pa z eskarpnim zidom platoja, na katerem stoji gmota osrednje grajske stavbe. Tam, kjer se južno obzidje v ostrem kotu zalomi proti severu, se na notranji strani prislanjata nanj mlajša objekta, ki sta nekdanj rabila za hleve. V severnem delu vzhodnega prizidka je danes vhod v muzejski rudarski jašek, ki je urejen pod prizidkom in rondelo.

Skozi vzhodni prizidek je dostopna tudi rondela, ki oklepa jugovzhodni vogal obzidja. Rondela je mogočna enonadstropna stavba krožnega tlorisa s stožčasto streho. V kleti

ima dvoje manjših pravokotnih okenskih odprtin in tri majhne strelne line ključaste oblike. Okni sta sezidani iz opeke, imata ravni leseni prekladi, nastali pa sta iz nekdanjih strelnih lin. Kletni del rondele je na zunanjsčini ločen od pritličja z močnim paličastim kamnitnim vencem, nad njim pa so v pritličju tri renesančno oblikovana, polkrožno sklenjena okna z bogatimi profili ter manjša pravokotna strelna lina. V nadstropju, ki je poudarjeno s širokim, močno izstopajočim venčnim frizom, slonečim na dvojnih kamnitnih konzolah, so med konzolami navpične odprtine, ki so nekdanj rabile kot izlivnice za smolo, na mestih pa, kjer ni izlivnih jaškov, so v vsakem četrtem polju pravokotne strelne line. Sistem je bil zasnovan tako, da sta med dvema strelnima linama po dve izlivnici za smolo. V jugozahodnem kotu rondele, kjer se ta stika z južnim obzidjem, je v vrhnjem nadstropju strelna lina posebne ključaste oblike.

Severni del obzidja je okrepljen s stolpičem in šalastim polstolpom. Polstolp je ohranjen samo v temeljih. Z zunanje strani ga opira troje prislonjenih opornih zidov, v srednjem opornem zidu pa je sekundarno vzdana iz enega kosa peščenjaka izklesana strelna lina.

Polkrožni stolp v severozahodnem vogalu obzidja je ohranjen v celoti. Na njegovi zunanjsčini so v spodnjem pasu na severni strani tri manjše pravokotne strelne line, v zgornjem, pritličnem pasu pa so štiri novejša pravokotna okna brez profilov. Dve od teh oken imata še stare, neprofilirane kamnite okvire. Vhod v stolp je na notranji, dvoriščni strani. Tu je lep renesančen kamniten portal, ki ga sestavlja dvoje žlebljenih pilastrov z bazama in kapiteloma ter ravna preklada, na kateri je vklesana letnica 1660. Nad preklado je leseno, pretrgano čelo, v katero je bila nekoč vkomponirana slika. Stolp je v pritličnem delu znotraj obokan in tlakovan, pod tlakom pa je grobnica, ki je dostopna skozi odprtino v tleh. V pritličju je bila do zadnje vojne grajska kapela.

V obzidju, ki oklepa grad na zahodu, je v temeljih ohranjena še ena šala ki je podobna šali na severni strani, le da je manjša in so tudi njene stene skoraj za polovico tanjše. Obe šali se namreč z debelino svojih zidov prilagajata debelini obzidja, v katero sta vpeti in ki je v severnem in severovzhodnem delu močno okoli 100 cm, povsod drugod pa le po 60 cm.

Nivo grajskega jedra se vzdiguje povprečno šest metrov nad obzidje. Nepravilni peterokotnik se po obliki skoraj približuje nepravilnemu četverokotniku z zalomljeno severno steno. Iz gmote jedra raste na jugozahodni strani mogočni dvonadstropni okrogli stolp, na jugovzhodni strani pa se prislanja k osrednji stavbi vitek štirioglat stolpič.

Zunanjščino grajskega jedra je večidel izoblikovalo devetnajsto stoletje. Samo zahodna stena je delno neometana in

razločno kaže svojo strukturo. Zidava je neenotna, neurejena; severni vogal, zidan iz klesancev, razodeva njen srednjeveški nastanek. Okna so v višini nadstropja, kar je razumljivo spričo nekdanje obrambne namembnosti te stene, in še tu niso prvotna. V novejšem času so skozi stene prebili pomožni vhod na grajsko dvorišče in ga opremili z betonskimi stopnicami.

Plašč okroglega dvonadstropnega jugozahodnega obrambnega stolpa zgodovinsko ni ravno zgovoren. Prvotne odprtine so zazidane, današnja okna so iz 19. stoletja. Le dve konzoli s ščitcem izvirata iz 16. stoletja; nekdanj sta pač nosili pomol, danes pa opirata balkon.

Močno predelana je tudi južna sten. Na nekaterih mestih, kjer je omet odpadel, opazimo kamnito zidavo z izrazito težnjo po plastenju, kar kaže, da imamo opraviti z ostankom prvotnega, bržčas še romanskega gradu. Okna imajo baročne profile, dve pa še kamnite gotske okvire.

Sloki štirioglati stolpič, ki sklepa jugovzhodni vogal gradu, so prizidali k zasnovi pozneje. Vanj so v novejšem času prebili vhod, ki drži v grajske kleti.

Vzhodna in severna stena palacija sta zunaj polkrožno povezani in stavbnozgodovinsko najbolj zgovorni. Spodnji pas je brez odprtin, v višini kleti pa je ohranjen niz okenc z okviri iz peščenca in posnetimi robovi iz časa pozne gotike. Nad njimi je vrsta mlajših oken pravokotne oblike, ki se po velikosti ujemajo s poznogotskimi, medtem ko so okna v nadstropju delno pravokotna, delno sklenjena s segmentnimi loki. Tik pod vrhom stene je še vrsta manjših ovalnih oken, ki osvetljujejo podstrešje. Stena se nad novejšimi okni v nadstropju lahko zalomi, kar kaže, da so ta del palacija nekoč povišali.

Severna stena se pripne na zahodno steno z lahnim zamikom. Tu je pozidano stopnišče do dostopa v grajsko jedro,

ki je bil nekdanj opremljen z vzdžnim mostom. Vhod sestavlja kamniten portal z lesenimi, močno okovanimi vratnicami, v katerih so nameščena izmuzna vratca za primer skrajne nevarnosti. Portal je polkrožno sklenjen in ima posnete robove.

Skozi vhodna vrata pridemo v majhno vežo, ki se na južni strani odpira na arkadno dvorišče. Prehod oblikuje polkrožno sklenjen, kamniten slavolok s posnetim robom. Na vzhodni strani je v steni zdaj zazidana strelna lina ključaste oblike, strop pa, ki je še prvoten, je sestavljen iz zmoženih lesenih tramičev.

Arkadni hodniki v notranjem dvorišču gradu

Dvorišče ima obliko nepravilnega trapeza in je tlakovano z rečnimi oblicami. Na zahodni, severni in vzhodni strani ga obdajajo arkade, ki obtekaajo poslopje v vseh njegovi višini, južna stran pa je prosta. Tu je vzdana v steno heraldična plošča z napisom: *NOBILIS CAROLVS ADAMO-VICH DE SCEPIN ET VXOR EJUS BIANCA NATA CA-PELLO COMTISSA DE WICKENBVRG ANNO 1858.*

Arkade počivajo na nizkih toskanskih stebričih. Arkadni hodniki so v pritličju in nadstropju svodeni s križnimi grebenastimi oboki ter tlakovani z opečnimi tlakovci. Pod grebenastimi oboki ob severnem traktu je kamnit vodnjak. Z dvorišča se odpirajo dostopi v vse pritlične prostore, obenem pa drži od tod v prvo nadstropje poslopja stopnišče, prislonjeno k zahodnemu arkadnemu krilu. V tleh pod severnim arkadnim krilom je z lesenim pokrovom zakrita odprtina, skozi katero držijo stopnice v klet.

Pritlični prostori so prvotno rabili za kleti. V zahodnem traktu sta dva samostojna kletna prostora. Z arkadnim hodnikom ju povezujeta še nekdanja poznogotska kamnita portala s kovanimi, železnimi vratnicami. Prostora sta tlakovana s klinkerjem, prekrivata pa ju kamnita grebenasta oboka. Svetlobo dobivata skozi podolgovata gotska okenca s profiliranimi kamnitimi okviri, ki se odpirajo na dvorišče.

Drugi prostori v pritličju so manj zanimivi. Posebej nas pritegne le banjasto obokani prostor ob vhodni veži na skrajni zahodni strani severnega trakta, ki je nekdanj rabil za stražarnico. Vanj drži prvotni kamnit poznogotski portal z bogato profilacijo, volutastimi ramenimi in ravno preklado. Na posnetem robu preklade, v temenu, je kamniten ščitec z mojstrskim znamenjem; s ščitcem je okrašen v ramenu nad paličastim profilom tudi levi podboj.

Na prvotne banjaste oboke zadenemo še v kletno – pritličnih prostorih južnega trakta, drugod v pritličju pa so prostori že prekriti z novejšimi ravnimi, zidanimi ali lesenimi stropi. Na dvoriščni fasadi južnega trakta je ohranjeno tudi renesančno okno iz 16. stoletja ter portal iz istega časa, poleg tega pa je tu predelan gotski portal. V nadstropjih so prostori dobili svojo današnjo podobo v po-baročni dobi.

Važnejša literatura:

- Grafenauer Bogo, Kmečki upori na Slovenskem. Ljubljana 1962*
Janisch Josef Andr., Topografisch-statistisches lexikon von Steiermark. Graz 1885, Bd. III.
Kos Milko, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja. Ljubljana 1955
Orožen Ignaz, Das Bisthum und die Diözese Lavant. V. Theil, Das Dekanat Schallthal. Graz 1884
Otorepec Božo, Iz zgodovine gradu Bogenšperk. Litija 1974
Pirchegger Hans, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte. Munchen 1962
Schmutz Carl, Historisch Topografisches lexicon von Steiermark. III. Theil. Graz 1822
Stopar Ivan, Program za spomeniško obnovo velenjskega gradu. Celjski zbornik, Celje 1969–70
Stopar Ivan, Gradovi na Slovenskem. Ljubljana 1986
Stopar Ivan, Spremna beseda h knjigi G. M. Vischer, Topografia ducatus Stirie. Ljubljana 1971
Stopar Ivan, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na območju slovenske Štajerske. Ljubljana 1977
Stopar Ivan, Stare celjske upodobitve. Celje 1980 (1981)
Vale Giuseppe, Itinerario di Paolo Santoni in Charintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487. Citta de Vaticano 1943
Zahn Joseph von, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I.–III. Graz 1875–1903